

Марија М. Грујић¹

Институт за књижевност и уметност, Београд

ПРОСТОРИ ПУТА И ОБИТАВАЛИШТА У ПРИПОВЕТКАМА БОРИСАВА СТАНКОВИЋА

Апстракт: Текст анализира значења мотива пута и обитавалишта у приповеткама Борисава Станковића, како оних дужих, тако и оних које се појављују у форми сасвим кратке приче или литерарне цртице. Предочавање идеје преласка пута, како би јунак приповедања проживео одређену суштину своје егзистенције, јавља се у Станковићевим приповеткама као једна од кључних окосница приповедне структуре, која и семантички носи значај указивања на узнемиреност и онтолошки немир овоземаљске егзистенције. Савладавање одређених раздаљина, путева које јунаци преваљују било у уобичајеним и јавним ритуалним радњама, било у недозвољеним, непризнатим и табуизираним, у Станковићевој прози носи посебан значај уметничког дочаравања изражених психолошких конфликта и људске драме постојања, која човека доводи у искушења и драматичну дијалектику са светом којим је окружен. Мотив прелажења пута нераскидиво је везан и са проблематиком обитавалишта јунака, које се, такође, у Станковићевом делу појављује као конструкција динамичне природе, као литерарна концепција која указује на свако пребивалиште јунака као тек нестално, комплексно, и подложно сумњи, чак и кад је у питању табуизирани локалитет гробља и идеја оностране егзистенције. У краћим формама Станковићевог опуса, као што су приповетке и сасвим кратке приче и цртице, овакав поступак јавља се као структурно нарочито индикативан, због потребе за концизнијим и семантички економичнијим устројством самог текста. Текст испитује начине којима се ови композициони и мотивски поступци приповедања успостављају као

¹margru22@hotmail.com

један од репрезентативних Станковићевих видова дочаравања нестабилности субјекта у свету који га окружује, као и варљивост и променљивост парадигми индивидуалних и колективних уверења.

Кључне речи: *Борисав Станковић, однос пута и обитавалишта, просторна парадигма, ритуал, обреди прелаза.*

Ако бисмо комплетан опус Борисава Станковића назвали једним од канонских врхова књижевности написане на српском језику, онда бисмо наслеђе његових приповедака могли посматрати као сплет особених литерарних токова на којима се укупна конструкција Станковићевог дела може, у детаљима, тематски и постички, као вивисекцијом, истраживати. Тенденција Станковићевих приповедака да се конкретно, без дугих и непотребних увида и отежалих описа, усредсређују на психолошке портрете јунака и природу њихових међусобних односа, пружа могућности за уочавање ауторовог карактеристичног занимања за људску интиму и исконски емотивни талог људске природе и хуманитета. Док су два централна прозна рада Станковићевог дела, романи *Нечиста крв* и *Газда Младен*, ослоњени на наратију која се прекида детаљно описаним сценама из њихових живота, што овим романима даје семантички волумен и поетску лепоту, у приповеткама се наратор непосредније и огољеније усмерава на главне мотиве из живота ликова и проблематике која их покреће. Иако су и приповетке, као и романи, претежно саге о личним животним путевима јунака, у њима се, за разлику од тока приповедања у роману, приповедач концизније и са већом јасношћу осврће на тематски битне мотиве који читаоца уводе у срж тематике. Сходно томе, у приповеткама се, још и јасније него у романима, могу уочити одређене мапе распрострања мотива, које овој прози прибављају бремените системе значења. Иако груписане у више разноликих целина, и неуједначене по величини, ове приповетке махом дочаравају један распознањив имагинариј психолошких, културних и друштвених односа, који су поетички, повезани са сплетом литерарних мотива као специфичних облика путем којих се посредује Станковићева уметничка визија². На том трагу, рад

² Иако су у наслову све Станковићеве прозне форме о којима је реч обједињене изразом „приповетке“, у самом тексту ће, у зависности од њихове дужине, поред „приповетке“, бити употребљени и изрази „прича“ и „цртица“.

се базира на испитивању литерарних представа прелажења пута и обитавалишта прозних јунака, као начина да се покрене нови механизам у анализирању приповедака Борисава Станковића. У неку руку, може се и рећи да је модерност и уобличеност Станковићевих приповедака у многим аспектима изградила чвршћу и постички изоштренију визију света, те да се, у појединим димензијама, свет јунака у приповеткама чини карактерно парадигматичнијим за свеопшти колорит и филозофске поставке Станковићевог света.

Док Михаил Бахтин уводи револуционарну категорију хронотопа као „изражавање нераскидивости простора и времена“ у књижевности (Бахтин 1989: 193), треба се подсетити да је могуће градити даље и другачије аналогне моделе структурних односа разних врста литерарних просторних представа. Притом се, ослањајући се на оне у теорији већ познате, и честе у структуралистичким анализама прозног израза, увек успостављају и нове могућности мишљења и упошљавања појма простора и просторног односа. Простор ће се у овом раду доживљавати кроз две парадигме: једна је локалитет збивања, доживљен као одређени систем просторних означитеља, док ће друга бити кретање у простору, промена места, приближавање и удаљавање од литераризованих референтних тачака. У погледу ове друге парадигме, кретања у простору, нарочито је важан концепт посматрања и доживљавања од стране субјекта за време трајања кретања кроз простор. Литерарни опус којим се бавимо у вези са овим теоријско-аналитичким приступом обухватиће приповетке Борисава Станковића, као онај мање проучавани део Станковићевог опуса, у који је, међутим, уложено исто онолико минуциозне анализе и приповедачке емоције као и у Станковићева најспоминјанија дела. Станковићева склоност да те јунаке приповедака углавном позиционира у одређеном литерарном локалитету, и проучава их као људе тог места у универзуму, а да протицање њихових живота приказује као кретање, савладавање неког пута, чини се као намера боље остварена у приповеткама него у преосталих његових неколико жанровски познатијих дела.

Принцип посматрања значењских сплетова Станковићеве прозе преко структурних решења његових описа и распореда мотива уте-

мељен је још књигом Новице Петковића *Два српска романа: Студије о Нечистој крви и Сеобама*, у коме се у студији под називом „Софкин силазак“ умногоме већ постављају кључни оквири за одређивање значаја просторних односа у роману Станковића (Петковић 1988). Одређена констелација куће, спрата, положаја тела, промена места, већ је у овом структуралистичком приступу назначено као непоколебљив путоказ за читање Станковићевих суптилних наговештаја карактеризације, свега онога што приповедач, који говори махом из Софкине перспективе, природно не може знати али може опазити и верно представити. „Као што се лако дâ видети, чудесно је Станковић искористио кућни (домаћи) простор да с њиме саобрази или чак да помоћу њега организује јунакињино опажање“ (Петковић 1988: 93). Поред овог приступа, постоје и други токови размишљања о Станковићевом приповедном поступку, и позицији приповедача, односно приповедачког сазнања и перспективе, које је наизглед свезнајуће, али је обично посредовано перспективом неког од ликова, као што у *Нечистој крви* Станковић успоставља Софкину перспективу као нарочиту приповедачку свест, „таленат и способност интелекта, мишљења и опажања, закључивања и предвиђања“, којима се опажа оно што се предочава у роману (Грујић 2015: 92).

Овде ћемо, међутим, на примеру приповедача, заузети став који подразумева један донекле модификован третман простора. Циљ тог подухвата је да се просторне координате у Станковићевој прози замисле као динамичније, променљивије, и, у односу на самог јунака, несигурније. Потреба за оваквим замишљањем литераризације простора долази до изражаја у приступу приповеткама, због њихове сажетости, и због лакшег протока времена у поступку убрзаног ретроактивног приповедања. Наиме, у приповеткама, јунаци се пожртвовано боре да заузму просторно одређење које им измиче, на које немају подразумевано право, већ као да изнова, циклично морају да доказују своје право и потребу да припадају том месту. Зато наслов овог рада и садржи реч „обитавалиште“, са циљем да подвуче несигурност, ороченост, непотврђеност просторног статуса јунака, и очајничку жељу да се баш том парчету простора припада. Управо због те несигурности припадања, мотив прелажења пута као редовне активности има често исто онолико значаја као и мотив обитавања и тежње

да се обитавалиште задржи. Парадоксално, да би се обитавалиште задржало, нужно је прелазити те путање у ритуалном смислу, репетитивно.

Свет јунака у Станковићевим приповеткама јесте свет слуга, свет јунака неугледних родом, често „нишчих“ духом, оних људских бића којима живот није подарио извесност укоренености и обезбеђеност припадања, заузимања. Они спавају на местима на која су доспели нечијом милошћу, скривају се од погледа господара, одлазе изван простора на којима би обично требало да се налази људи неког поретка и система. Примера ради, у приповеци „У ноћи“ одлазак на њиву, у поља, јесте ритуал интимности за јунакињу Цвету и њеног нежног емотивног пријатеља Стојана, а касније, у удатим данима живота, одлазак на рад у њиви је парадигма њеног тешког живота оптерећеног и психолошким и физичким тешким радом. Кретање између несигурног места обитавалишта венчаног живота и места тешког рада на њиви јесте амплитуда Цветиног живота. Међутим, када у једном моменту, сад већ ожењени Стојан почиње поново да своје путање удешава према њој, туђој удатој жени, та кретања почињу да буду истовремено и извор највећег живота и највећег и најстрашнијег страха од искушења.

Истина, да је долазио свакад с њеним мужем, али је ипак она знала, осећала, зашто он долази. Увек је гледао да се нађу. Ако она пође на њиву, он би издалека ишао за њом, обилазио путеве, само како би изгледало да се случајно сретају. И ма да јој, сем уобичајених поздрава, никад друго онако што није казао, ипак се она бојала. Не могаše да га види, а да је не прођу језа и страх. Само кад га сагледа где се примиче њој, а очију не скида, трепће, и око уста игра му неки болан, учмао осмех – њој се срце стеже, снага устрепти и сузе полете... Себе је одавна прежалила, већ кад га види таквога, дође јој да њега жали, оплакује. Али мора да се уздржава, чини се силом строга и увек груба према њему, јер ко зна шта би онда било, да не ради тако? Али, све узалуд. Истина, свакад, кад год дође њој, заклиње се да више неће други пут долазити, а опет долази, опет!...“ (Станковић 1985_а : 50).

Поставља се питање: шта је, у суштини, у Цветином животу, заиста њено, обитавалиште? Да ли је кућа, или тај одлазак на њиву, на којој ће

моћи увек да се присети старе неостварене љубави? Исто се ово питање може поставити и за Стојана. Њива, међутим, није локалитет на коме се живи – она је место на које се долази, кратко борави и одлази. Због тога су, у овој анализи, појаве обитавалишта и пута, као и доласка до тог обитавалишта и одласка од њега, нераскидиво везани.

У многим Станковићевим приповеткама обитавалиште јунака, чак и оних живих, јесте гробље, на дужи или краћи временски период, али поред самог обитавања на гробљу, важан је и моменат пута ка гробљу. Гробље је за многе јунаке у Станковићевом свету место посвећености и место на коме се исказује велика љубав, приврженост или припадност некоме. У приповеци “Станоја” јунак је пред само сопствено умирање кренуо да се придружи у смрти својој великој љубави. “Причају да је пред саму смрт побегао из болнице, а чувари га нашли мртва на путу ка гробљу“ (Станковић 1985 : 59). Парадоксално је да јунак који је на самрти, што значи да ће ионако завршити на гробљу, има исконску потребу да за живота пређе пут ка гробљу и стигне на њега, јер његова велика љубав почива на том месту. Јунаци понекад одлазе на гробље, тамо леже на нечијем гробу, и ту понекад на нечијем гробу и проводе или завршавају свој живот. Било да је то из љубави, било да је из велике покорности припадности некоме, или осветничке мржње као ултимативне прилике да се гроб оскрнави. У приповеци “Покојникова жена” млада удовица проводи живот у кући која јој је остала иза мужа, али је у њој већ и за његова живота осећала своју неприпадност, јако осећање да је кућа обитавалиште покојникове прве жене. После његове смрти, јунакиња одлази готово сваки дан на гробље, јер у том преласку пута до тамо и у повратку она разазнаје ритам свог живота, савладавање своје динамике несигурног и мучног неприпадања.

Оно њено „леле Мито!“ ко зна зашто је било. Да ли је тај плач био за њега или за њу, саму себе.

И кад се после отресла страха од његове смрти, мало прибрала, сва се одала томе плачу и одилажењу му на гроб и у томе, за све што је било, што је претрпела, као да је налазила за себе одушке. Једва је чекала да дође субота, какав празник и да му изиђе на

гроб, изнесе за душу, и сита, до миле воље, да се наплаче (Станковић 1985_a : 267).

Приповетка “Покојникова жена” један је од најзрелијих радова Борисава Станковића, у коме просторни односи добијају амблематични статус. У њој се међусобним односом простора куће, гробља и пређе-ног пута између та два обитавалишта, оцртавају психолошки импулси сазревања младе жене. Описујући однос јунакиње према симболу умрлог мужа, приповедач каже: “Толико му је већ излазила, а и сада излази на гроб, да га је као живога готово заборавила и памти га само по гробу” (Станковић 1985_a : 253). Тај повратак у варош са гробља за младу удовицу пун је мучних искушења. “А са гробља у варош води још и друм широк, прав, по коме врви свет” (Станковић 1985_a : 254). Та линеарност и „ширина“ повратка у кућу ужасава јунакињу, јер је сваки пут изнова суочава са Игом, њеном првом и неоствареном љубављу, са другим мушкарцима који је желе, а и са реалношћу живота удовице у коме је жена и даље “удата” за симбол брачне обавезе и породичних веза. У даљем току приповетке, сазнаје се о дуалитету емоција и дужности, који ће неминовно одржавати атмосферу тескобе у јунакињиној психи, и у коме је сваки ентитет за њу на овом свету тек привремено обитавалиште. Знајући да је свака егзистенција на овом свету и свака тачка боравка привремена, јунакиња ће одбити брак са својом првом љубављу, желећи да ту фантазију сачува у психи, као реалнију, него било коју материјалну манифестацију бивствовања у просторно реалној димензији живота оног другог.

Ти ритуални одласци на гробље и провођење неког времена не гробу представља уочљиву тематску опсесију многих Станковићевих приповедака. Ритуали везани за гробље предочени су као изрази најдубље интиме човекове, како они јавни и колективни, тако и неки лични, потпуно оригинални и суманути. У Станковићевој имагинативној визији гробља су места одвијања многих живота, то јест, то нису места окамењене вечности, већ места на којима ни живи ни мртви нису мирни нити непомични. У приповеци “Наза”, јунакиња оскрнављује гроб газде за кога је радила читавог живота, јер је искористио њену ћерку, што их је обе отерало у трагедију (Станковић 1985_c). У хришћанским

као и прехришћанским загробним ритуалима и обредима, процедуре давања мира покојнику веома су тачно утврђене. „Појединци за које нису обављени погребни обреди, као и деца умрла без крштења, имена или иницијације осуђени су на тужну егзистенцију без могућности да икада ступе у свет мртвих и буду примљени у тамошње друштво“ (Ван Генеп 2005: 184). Јасно је да Назино скрнављење гроба, по таквом веровању, уништава могућност да душа њеног непријатеља нађе мир на оном свету³. Мртавац свеже положен у гроб, а не намирен по обичају, не налази мир нити вечно пребивалиште, јер му ни земља, ни дубоки гроб не обезбеђују мир и коначност након земаљског живота.

У циклусу под називом *Божји људи* укрштају се на симболички начин принцип цикличног кретања од насеља ка гробљу и назад, као и принцип обитавања на њему. То је сусрет три врсте људског и духовног облича: оних који припадају насељеном земаљском животу у граду или селу, затим оних који су на гробљу пронашли своје привремено обитавалиште, бивствујући у статусу просјака, и, напokon, оних који су под земљом.

На сваком гробу бели се прострт чаршав, а по њему поређано јело, пиће. Чело гроба клече старије, матере, а у страну млађе: жене, сестре. И све, унесене у плач, кријући лица о гроб, плачу, наричу. Матере малаксало, старачки, а млађе јако, здраво. Плачу много, и некако раскомоћено, једнако око гроба намештајући се угодно, слободно као код куће. И то ваљда зато, што има много да се плаче. Много се накупило. Целе зиме и пролећа. Па све то има да се исплаче, изјада, исказе мртвима. Шта се у кући од како је он умро, догодило. Ко колики порастао, оженио се, удао. Колико пута он мртавац, у сну им дошао, те се видели, разговарали.

³ У словенској митологији позната су, такође, веровања да од погребних ритуала, који се морају изводити на тачно одређен начин у једном периоду након смрти, зависи не само мир душе покојника већ и читаве његове заједнице живих, његових најближих, који остају иза њега. Како С. Петровић напомиње: „Специфично је јужнословенско веровање да се покојник може преобратити у вампира у току 40 дана после сахране. У том времену он је невидљив или се показује у облику сенке. Ако у том времену вампир не буде упокојен, он ће од попијене крви стећи изузетну снагу да може дуго живети међу људима, не враћајући се у гроб“ (Петровић 2015: 733).

Какав је дошао: љут, прек. И зашта такав? И плаче се док год траје служба у цркви. И зато, што ближе крају служба, тим јачи, ужурбанији плач. Јер, чим се сврши служба, поп почне да препојава гробове, престаје плач, настаје онда дељење, раздавање јела и пића у покој душа. И то највише просјацима и другим убогим људима. Јер веле: да што се тад њима, за у покој душа мртвих, да, да они поједу, попију, као да се самим мртвима дало, као да се они, мртви, дигли из гробова те сами они јели, пили, крепили се. И зато, чим се служба сврши, попа изиђе из цркве, зацрни се његова мантија преко гробова, тада све узаври од плача. Полете крици, праштање, љубљење гробова (Станковић 1985_a: 106).

Истина је такође да је баш гробље као ентитет највећи показатељ непостојања коначног и неупитног боравишта за Станковићеве јунаке, чак и кад је у питању место са кога се обично не одлази више никуд. Наиме, Станковић у „Покојниковој жени“, описујући доласке главне јунакиње на гроб свога мужа, наглашава постојање обичаја сахрањивања тела једних преко других, раскопавања и премештања, тако да је чак и гробно место Станковићевих јунака на неки начин тек привремено место обитавалишта, које се на сваких неколико година може и прекомпоновати.

Бошча би се белела, одударала од трошне, црне земље гроба у коју она никада није смела дубље да забоду прст, све бојећи се као да не напипа, додирне труло човечје тело, јер толико је у томе гробу било покопано! Цела његова породица, једно преко другога, наизменце и – напослетку, поврх свију, он, муж њен“ (Станковић 1985_a: 253).

Имајући у виду пропадљивост људског материјалног вида, који ће се пре или касније не само прекомпоновати него и декомпоновати, ултимативно, намеће се закључак да је и само гробље пре место химеричног подсећања на људе, њихова имена и године рођења него место било каквог чврстог и поузданог боравка. У приповеци „Станоја“ јунак приповедач такође помиње обичај прекопавања и премештања костију у породичним гробницама, те како је, да би се сахранила његова преминула мајка, било потребно померити и преуредити нечије друге кости. „Да бисмо њој гроб

ископали, морали смо стринин раскопавати“ (Станковић 1985_a: 58). У читавом Станковићевом опусу, људска егзистенција је, чак и у смрти, у сталном покрету и преливању, преласку, што је, извесно, преплетено и са његовим идејама литераризације тог истог живота. О оваквој визији Борисава Станковића писао је још давно С. Винавер у свом есеју “Пусто турско”, сугеришући да је Станковић жудео за књижевношћу обојеном представама густог необузданог полуделог живота, који избегава било какву аполонску довршеност и дефинисаност, прописану глаткост грчког песништва, мрзећи „све глатко, што није рапаво, све једнообразно и равномерно“ (Винавер 2012: 271). Станковићева проза, уистину, на више начина потврђује ово Винаверово лудично запажање, не само у домену језичке форме већ и у домену његовог ауторског погледа на свет, људску егзистенцију и вечиту трансформативност људског животног пута.

Управо таква је и слика у причи “Задушница”, где се описује та разуданост на гробљу за време задушница, та препуштеност емоцијама, али и конзумирању, препојавању, плакању, дељењу хране, где се, како писац каже, стекну на истом месту сви просјаци. „А њих је пуно. Из целе вароши, свих махала. Па чак и суманути, полулуди. А нарочито тада, на задушници. То им је као неки њихов празник” (Станковић 1985_a: 107). У Станковићевом свету, мотив просјака се јавља као нека врста весника свеопштег смисла у бесмислу и ограничениости људске егзистенције. Егзистенција просјака у Станковићевом свету указује на перфидност, девијантност и нестабилност оног појавног, исправног, „нормалног“ и „угледног“ живота. Просјакиња Наза је у приповеци „Љуба и Наза“ побегла из богатијег живота у просјачење на гробљу, да би се спасила газдиног напастовања, од ужаса стабилности, до спаса у декомпоновању (Станковић 1985_a). Она има, међутим, потребу да и у таквој егзистенцији оствари одређену нормалност, да се венча за свога вољеног, те и даље носи у себи поверење у цркву, и у поредак који би јој то омогућио, а који је, наравно, ни овде на гробљу, неће третирати другачије него у ономе тамо, угледном свету, одакле је побегла. За многе од јунака циклуса *Божји људи* живот се одвија између различитих тачака међу којима се циклично крећу у простору, повезујући те подвојене светове вароши и гробља и подсећајући на свеопшту релативност људске изврности и пада.

Говорећи о значају обреда у људском животу, Ван Генеп каже: „Живот појединца, без обзира на тип друштва, састоји се из узастопних прелаза из једног узраста у други и из једне делатности у другу“ (Ван Генеп 2005: 7). Ти обреди прелаза, промене, или самог наговештаја неког развоја код Станковића јесу често дочарани представом преласка неке путање и трансгресије неке замишљене границе. Било да савладавање неког пута представља ритуал којим се протагониста приближава извору неке среће, било неке трауме и ужасавања, чини се да је преласку пута у Станковићевим приповеткама једно заједничко: кретање је увек мотивисано неким снажним механизмом среће или очаја, јаком емоцијом. Кретање у његовој прози готово никад није бесциљно, узалудно. У приповеци „Увела ружа“ јунак се присећа преласка преко потока између његове и девојчине куће:

У шалварицама, кратком, тесном минтану са широким рукавима, опасана бошчицом, у лаким папучицама и повезане главе иђаше ти. А ход ти беше брз, лак. Како да те не памтим кад долажаше к нама? Прелазиш преко потока а ручице си дигла увис. Плаве, велике очи оборила си доле и ногом бираш на који ћеш камен стати (Станковић 1985_a: 61–62).

Ти преласци те стазе били су извор велике среће, спајања две куће једне са другом, а приближавање два срца једног другоме, снолико и неодрживо, као све друго у животу. У приповеци “Јовча” јунак, након упропашћеног живота и изневерене комплексне, нерашчишћене љубави према ћерки, која је згрешила са слугом па су морали да је за њега удају, одустаје од изврности великог газде у животу и периодично долази до ћеркине куће увек спроводећи исти ритуал осматрања куће. У том недолжном и нечувеном кретању, у том непримереном и неразјашњеном интересовању оца за ћерку, прећутно познатом свакоме у чаршији, а о коме се, ипак, никад отворено не прича, налази се срж Јовчиног бивствовања. Он се заправо не налази нигде одређено, његов живот је у прелажењу те путање, а задржавања на одређеним местима су му само обитавалишта.

Али, како која година, он је све чешће и чешће тамо одлазио. Опет тобож у инаг некоме. Испочетка добро кријући се, али доцније све мање и мање, да су га неки већ били опазили, виђали тамо. Убрзо, цела варош је сазнала да он иде код Наце. Али нико није смео да му то каже. А он је готово сваке ноћи тамо одлазио. И увек тобож кријући се на коњу, око пола ноћи (Станковић 1985_г: 17).

Сам чин поновљеног кретања, одлазака и долазака, добија ритуални значај који креира јединствено тумачење радњама, тежњама и егзистенцијалним понорима које би појединац, иначе, у дискурзивном и рационалном смислу, веома тешко одгонетнуо у сопственом животу. У понеким приповеткама несталност обитавалишта је уздигнута до циничног ауторског погледа на неспособност појединца да за себе присвоји било какво темељно географско или статусно одређење, а да се бар понекад не осећа странцем. У причи “Госпон”Таса” пратимо живот и успон марљивог, интелигентног и лукавог службеника и политичара, којег, међутим, контакт са родитељима, који однекуд “долазе”, допутују, увек подсећа на несталност његовог положаја, и мучнину његовог доласка, потицања однекуд, из нечег нижег, недостојнијег. Његов стамен, упоран, постепен вертикални друштвени успон делује као јасна, неумољива и најизвеснија могућа ствар. Но, кад год се појави мотив посете родитеља Госпон’ Тасе, лик овог успешног и стабилног човека задобија једну мрачну, сурову деструктивну црту мржње према сопственом, за њега, ниском пореклу, толиком да им чак ни своју децу не жели да покаже, понашајући се крајње недостојно.

И вадећи из цепа два, пет, десет динара, пружа их матери рукујући се с њом, једва додирујући јој прсте. С оцем се и не рукује и онда, једнако љут, и без збогом одлази. Не љут, не увређен, већ сажалевајући себе самога, са строго набраним обрвама и очима, због чега би његова преплашена мајка углас заплакала (Станковић 1985_г: 117).

Та родитељска посета, из нечег непожељног, сугерише у причи несталност и рањивост јунака у погледу имагинарија његовог хоризонталног и вертикалног кретања у животу. То сећање на обитаване изван жељене зоне, не дозвољава јунаку да икада буде потпуно миран и срећан

чак и у тој жељеној зони обитавања. Човеку који је „однекуд дошао“, успео се, лични демони неће дозволити да заборави несталност те путање, као да поручује Станковићев ауторски глас.

Проблем нестабилности и страха од губљења своје позиције протеже се кроз многе нивое Станковићевог дела у целини. У његовим романима *Нечистој крви* и *Газда Младену* јунаци проживљавају читав живот прожети осећањем извесног *граничног идентитета*, односно идентитета формираног животом у подручју границе између српских и турских територија и утицаја, или, као што Јован Деретић назива то разграничење, „на прекретници између турског времена и новог доба“ (Деретић 1983: 472). Животи јунака су под утицајем историја њихових породица, које су пак формиране под оштрицом културних, економских, војних и политичких тензија у региону који је дуго био зависан од трговине и политичких односа са Турском. Идеја о „Турској“ у Станковићевој прози представља у већој мери конструкцију представа, прича и веровања којим одише миље у ком се крећу јунаци него што је у питању веродостојно предочавање једног истинског, историјског ентитета. Многе породице и јунаци постоје, заправо, и са једне и са друге стране те граничне линије, и „овамо“, у Србији и „тамо“, са турске стране, при чему се обично разне деструктивне, расипне, уништавајуће и блудне активности јунака везују за ту „турску“ страну, јер тако се, по приповедачевом сведочењу, у чаршији прича и верује. Тако ће и газда Марко, након свог болног посрнућа и разочарења, бесно отићи још у ноћи Софкиног венчања, и тамо, залазећи преко границе, трагично скончати. На сличан начин ће и његов син, након сукоба са тастом и болног слома односа са Софком, оседлати коња и отићи, тамо, у њихов хан на граници, одакле ће долазити спорадично и лоше поступати са Софком. Другим речима, Митке ће у свом насилничком необузданом животу, који ће бити лош и по њега и по сваког другог, а највише по саму Софку, егзистирати као човек који не припада сасвим ниједном месту, разпет између два обитавалишта, и немиран у том покрету (Станковић 1985.). Проблемски мотив мешања граничних подручја провејава и значењском потком романа *Газда Младен*, будући да је архетипска анксиозност економске констелације Младенове породице повезана

са предисторијом некадашњег губитка породичног иметка од стране необузданог Младеновог деде, који се надметао у трошењу са турским великашима, и бабиној способности да превали одређени пут, преобучена у мушко, распрода преосталу имовину и спаси породично име и углед (Станковић 1985_в). И у роману *Газда Младен* уочава се комплексан однос према историјско-политичким разграничењима, јер сам јунак, Младен, заузима изванредан несебично-интиман однос према сусрету са српским војницима и целом идејом ослобођења од турске превласти, а не популистички, дневно политички или користољубив, какав људи обично заузимају у моментима великих друштвених промена⁴.

У приповеткама се идеја о прелажењу из једног у други културни простор, као о некаквом прелажењу прага, замишљене али неумитне границе, појављује у модификованим видовима, било да је у питању граница између села и града, или гробљанског простора и насеља, као у *Божјим људима*, или пак границе између поља и урбаних насеља. У приповеткама Станковићеви јунаци лутају бесомучно често и много, што је знак великог душевног растројства, али и велике снаге, неистрошене енергије. У лутању се често смирује и душевно растројство, од којег многи од њих пате. Та лутања су таква да ти јунаци често негде нестају из чаршијског вида, изгубе се на цело једно годишње доба, а онда се циклично враћају на иста места. Већина јунака који долазе на гробље да просе заправо су некада припадали другом простору, било вароши, било селима, и обично су били негде у служби, па их је неки усуд упропастио, лишио способности да живе на неки начин; за друге се пак и не зна одакле су, већ само се зна да су однекуд дошли. Треба напоменути да се и сама идеја неког иоле стабилног живота, у смислу одређеног људског пребивалишта, овде подвргава вредносној сумњи. Наиме, чини се да ови људи углавном постоје кроз лутање, да постоје док су у покрету и

⁴ О моменту Младеновог доживљаја слободe након доласка српске војске у роману *Газда Младен*, Б. Чолак пише: „Та слобода могла се у потпуности осетити једино ноћу када није било присуства човека и његове борбе за позиције и власт. Једино је у тој апсолутној тишини Младен могао да осети слободу Србије. Материјални и лични интереси код њега су у тим тренуцима сасвим потиснути. Због тога и не мари за обебеђивање сопствене позиције, нити за било шта лично. Истовремено, угодност му чини и растерећеност од друштвено-социјалних улога“ (Чолак 2009: 183).

у борби, а чим се опусте, почну да мирно и без борбе живе у једном одређеном простору у некаквој заједници, с таквим чином крећу на пут своје пропасти, самоуништења, лењости и размажености, која по правилу води у деструкцију њихових живота. Тако се у причи „Митка“ срећемо са јунаком који је „нормалан“, учтив и вредан док живи као просјак, а чим осети мало раскошније јело и пиће, претвори се у сушту супротност, то јест, „чим окуси што масније, а још ако макар кап пића попије, онда се провали од пића, побесни, ваља се“ (Станковић 1985_а: 124). У причи „Таја“ истоимени јунак, који је привилегован у свету просјака на гробљу јер има своју страћару, такође пропада од удобности, сигурности и просјачког изобиља: када две жене почињу да се надмећу која ће му угодити и која ће га придобити, он, неумитно, бира ону лукавију и бестиднију, која ће га на крају и одбацити. У причи „Љуба и Наза“ могућа срећа просјакиње Назе са момком који јој је драг, пропада баш од те његове трагикомичне лењости, која се увећава баш у оној мери у којој му она више удобности и сигурности пружа (Станковић 1985_а). Једном речју, намеће се питање о томе да ли, уопште, опуштени живот на једном месту као извор среће, у Станковићевог свету, представља тек једну горку људску илузију.

Чини се да овај циклус Станковићевих прича представља, у смислу ауторског погледа на свет, симболичку круну целог његовог рада, у виду својеврсних семантичких и формалних минијатура. У погледу разматрања идеје просторног обитавалишта и пута, животи просјака су парадигма бесмисла, усамљености и рањивости људског живота, а највише његове несталности и променљиве среће. Готово сви они су, на неки начин, како се то говорило, „померили памету“, и како их и сељани и грађани углавном виде као јуродиве, неурачуњива бића чијем постојању је Бог, ипак, дао неки тајни смисао, то и приповедач често назначавачу како их народ, ипак, пази, храни и доживљава као саставни део живота. Како немају ништа, ни иметка, ни основних породичних односа, ни основних људских атрибута, сматра се да у њиховом постојању на овом свету постоји неки тајни божји план, којим се обични људи искушавају, те њихово битисање превазилази често уобичајене физичке, временске и просторне оквире. У извесном смислу, Станковићеви „божји

људи“ представљају једно неумитно наличје замишљенога сретног и регуларног живота, један мрачни подсетник да су сва земаљска добра за смртника, тело, ум, уживања, иметак, само илузорно, привремено ту, и да би, неким усудом, све то могло бити изгубљено. Чак и у оним причама у којима су ови несрећници пореклом из добрих кућа, угледних породица, али су имали несрећу да су душевно оболели (као у причама „Марко“ и „Станко, 'чисто брашно“), те стално беже од својих и задају муке својим породицама, чини се да њихова судбина није само њихова, издвојена, већ да у себи носи ту мрачну опомињућу егзистенцијалну тежину људске несреће не само у случају судбине њихових породица већ и целог људског рода. У причи „Ч'а Михаило“ говори се о човеку за ког приповедач каже да је био „из планина“ и да је долазио као „весник пролећа“, долазећи редовно кад отопи. О његовој несталној, лутајућој и готово, ванземаљској егзистенцији писац каже:

Ако му дате што, добро, ако не, он иде. Исто онако стидљиво, насмејан, блажен, бос, у старим чакширама и увек, увек погнуте главе с рукама у џеповима и пробирајући где ће да ступне, склањајући се сваком. И тако иде свуда. За њега нема ни границе, ни Турска, ни Србија, нити га опет ко задржава (Станковић 1985_a: 145).

Један од момената који ове људе чини тајанственим у очима обичног света јесте та скривеност и непознаница у њиховој свакодневној рутини, и непознавање око тога где све обитавају, где се скривају. Тако се у цртици „Марко“, о истоименом лику каже следеће: „Дању се завлачио негде и тамо цео дан и ноћ прележао да би сутра, ујутру, опет поранио чак и пре клисара, на време, у почетку службе, дошао да, вирећи у цркву, ишчекује нешто“ (Станковић 1985_a: 149). Тај немир, послушковање, очекивање, напетост која обликује живот тих људи, одговара свеопштем немиру, напетости и послушковању које одликује свеколику Станковићеву прозу, што се напослетку и види у једном од завршних сегмената овог циклуса, где се говори о општем узнемирености и узнемирујућем статусу просјака пред „почетак ослобођења“ овог краја од турске власти, и зазора који и Турци имају од јуродивих као некаквих необјашњивих весника:

Али сад, кад се почела црква и по други пут да зида, диже, нико није смео да дира у њу. А и као да беху дошла нека нарочита, тешка, мутна времена. Говорило се: како се то нарочито ноћу осећа. Као да више, поврх вароши, по брдима, околним селима, нису бивале оне тихе, сигурне ноћи као пре. А и дању, сваког дана, имало је понешто ново. Видари, гатари на све стране почели да ничу. Такође свеци почели појединим људима у сну да долазе, проричу им... Пре, ови просјаци и сви други бојјаци већином неки од њих се разилазили и губили по оближњим селима. А тада као да су нарочито сви бежали из села и ту, у град, у варош гурали се, вукли по улицама и завлачили по опустелим хановима, шталама и развалинама. А најтеже је било, када одједном – било луди Стеван, Марко, Цопа и други – почели у гомилама ноћу да се вуку, тумарају и целе ноћи иду по турским маалама и да се деру лудо, крештаво из свега гласа (Станковић 1985_a: 157).

Могло би се приметити да Станковићева свеколика проза настаје у том вртлогу нејасне, немирне смене између две епохе, уз сећање на неко мирније, али опет тешко време, и уз извиђање и ослушкивање новог времена које локалном животу представља непознаницу. Сама идеја просторне одређености у великој мери је подређена ситуацији константног немира у додиру, преклапању и потенцијалном конфликту између два света, турског и онога који се више назначавача као православно хришћански него као стриктно национални. Две приповетке у којима се несталност обитавалишта и нужност преласка пута можда најјасније очитавају су “Наш Божић” и “Покојникова жена”. У приповеци „Наш Божић“ приказана је цела заједница која, готово сладострасно, обележава православни Божић имајући у виду свој мањински положај у мултикултуралној заједници. Слављење Божића обележава постојање ових људи у датом културном и друштвеном контексту, јер тим радосним и расипничким, распојасаним понашањем они перформирају и верификују своје постојање у тој тачки простора. Дечак примећује да њихову кућу не походе гости и свирачи јер их сви други жале, не желе да им направе трошак, јер знају за њихов недавни велики губитак и трауму, насталу услед смрти домаћина куће, дечаковог оца. Траума дечака

протеже се и на сукоб између његове и мајчине жеље доличним слављем, које обележава и потврђује да и он и мајка постоје у том простору самим тим што јесу, с једне стране, и начина на који их чаршија, неминовно, због губитка домаћина и хранитеља, издваја из модуса славља и трошења и смешта у модус жаљења, што никако не одговара самопотврђивању дечакове егзистенције у простору, с друге стране.

Што је долазило, то дошло изјутра, на ракију, као да нас штеде, јер знају да немамо, и зато су долазили у јутру на ракију, пошто се тада не заседа и не пије тако много. А ми не бисмо штедели. Како бих ја њих дворио, гостио, слушао их и, највише, појио, само да они нама дођу, да нас не штеде, него да смо и ми као сви!.. (Станковић 1985_а: 221).

Агонија се окончава када породични кум, прелазећи простор од улице до горњих соба куће, доводи славље и Цигане свираче и у њихову кућу. „И Цигани засвирају. Запишти зурла, па мислим да се чује чак у Турско“ (Станковић 1985_а: 223). Тај пређени простор уласка, који у тих неколико дана славља потврђује постојање сваке куће, потврдиће и простор њихове породице, који је до тог момента био само несигурно “обитавалиште”.

Разматрање односа литерарне представе преласка пута у Станковићевој прози и проблематике бивствовања у једном простору као мање или више привременог обитавања, указује на још један ниво могућности читања приповедака Борисава Станковића, и откривања његовог особеног погледа на свет. Саоднос ова два проблемска модела доприноси увидима у комплексну динамичност Станковићевог света, која притајену заводљивост микроскопске концепције приповедања преводи на шире увиде релација према свету и људском постојању. Станковићеве приповетке јављају се као нарочито податне за преиспитивање у светлу ових парадигми, због своје лапидарне сведености у временском оквиру, и маштовите повезаности са мотивима обитавалишта и пута који јунаци заузимају/прелазе, у директнијем и концизнијем виду приповедања него што је то случај у романима. У приповеткама су просторни односи блискије повезивани са конкретном и директном судбином јунака него са судбином колектива или миљеа. Ова јаснија просторна парадигма

такође омогућава и једно конзистентније „читање“ света Станковићевих јунака, као и откривање нових аспеката постојања индивидуе у доменима пищевих уметничких виђења људске свести, морала, осећања и порива. Концепти литерарног мотива обитавалишта и прелажења неког пута указују на станковићевску визију о овоземаљаком обитавану као привременом, нејасном и нестабилном, а блиско повезаном са идејама кретања индивидуе и промене места као конститутивним чиновима бивствовања.

Литература

1. Bahtin, Mihail (1989), *O romanu*, Beograd: Nolit.
2. Ван Генеп, Арнолд (2005), *Обреди прелаза: Систематско изучавање ритуала*, Београд: Српска књижевна задруга.
3. Винавер, Станислав (2012), *Одбрана песништва. Дела Станислава Винавера*, Књ. 4. Приредио Гојко Тешић, Београд: Службени гласник.
4. Грујић, Марија (2015), *Род и култура фрагментарности: Нечиста крв и Газда Младен Борисава Станковића*, Београд: Институт за књижевност и уметност.
5. Деретић, Јован (1983), *Историја српске књижевности*, Београд: Нолит.
6. Петковић, Новица (1988), *Два српска романа. Студије о Нечистој крви и Сеобама*, Београд: Народна књига.
7. Петровић, Сретен (2015), *Српска митологија у веровању, обичајима и ритуалу*, Београд: Дерета.
8. Станковић, Борисав (1985_а), *Приповетке 1*, Београд: Просвета.
9. Станковић Борисав (1985_б), *Приповетке 2*, Београд: Просвета.
10. Станковић, Борисав (1985_в), *Газда Младен/Певци*, Београд: Просвета.
11. Станковић, Борисав (1985_г), *Нечиста крв*, Београд: Просвета.
12. Чолак, Бојан (2009), *Роман патријархалне културе: Борисав Станковић: Газда Младен*, Београд: Институт за књижевност и уметност.

Marija M. Grujić

ROAD SPATIALITIES AND PLACES OF HABITATION IN STORIES BY BORISAV STANKOVIĆ

Summary

This paper deals with the literary analysis of the motifs of road and places of habitation in Borisav Stanković's stories. The author argues that the structural composition of Stanković's stories depicts the concept of characters' movement between two points and pursuing the idea of taking a road as a paradigm of human restlessness and constant change and movement in life. Moreover, the concept of the road is, in Stanković's stories, intrinsically connected with the representation of the characters' habitation places. The places of habitation are represented as inconsistent, temporary and questionable. The paper argues that literary representations of the motifs of road (movement between two points) and places of characters' habitation both suggest the notion of human existence as uncertain, non-static and paradoxical, being a part of general Borisav Stanković's literary worldview represented in his fiction.

► *Keywords:* Borisav Stanković, road spatialities, places of habitation, spatial paradigm, ritual, transitional rituals.